

УДК 340.1

*Л. І. Заморська***НОРМАТИВНИЙ ПІДХІД ДО АНАЛІЗУ
ПРАВОВИХ САНКЦІЙ: ТЕОРЕТИЧНИЙ ЗМІСТ**

«Норма функционирует в качестве схемы истолкования (Deutungsschema)» (Г. Кельзен). Іншими словами: судження, згідно з яким здійснений в просторі та часі акт суспільної поведінки, є правовим (чи протиправним) актом і являє собою результат певного специфічного, а саме нормативного тлумачення.

Актуальність теми обумовлена необхідністю дослідження нормативного аналізу місця та ролі санкцій в структурі норми права.

Певна увага зазначеній проблемі приділялась у наукових дослідженнях вітчизняних науковців: Ю. М. Оборотова, В. В. Дудченко, Н. М. Крестовської, А. Ф. Крижанівського, В. Ю. Орехова, М. І. Козюбри та ін.

В цілому, норма є об'єктивно зумовленим правилом поведінки, що має забезпечити відповідну цілеспрямованість у практичній діяльності людини. Норми — це соціально апробовані і соціально закріплені оцінки: на їх основі всі дії стають або обов'язковими, або забороненими, або нормативно не значущими. Відповідно існує три способи впливу на адресатів правової норми: заборони, зобов'язання та дозволу. При встановленій нормою заборони вчиняти певні дії достатньо утриматися від таких дій (пасивна поведінка), при зобов'язанні — вимагаються активні дії, а при дозволах — суб'єкт сам вирішує, який варіант поведінки йому обрати [1, с. 402–414].

Більшість авторів поєднує поняття правової норми з державними настановами, розглядаючи її як первинну ланку, «вихідний елемент», «клітину» права, як мірило, еталон поведінки, регулятор суспільних відносин. Однак, незважаючи на конструктивність даних положень, дослідження правової норми як сутнісного, центрального елемента системи права приводило до розуміння права більшістю авторів як сукупності (системи) загальнообов'язкових правил поведінки, що походять від держави, тобто до нормативного розуміння.

Поняття правової норми може бути осмислене залежно від типу праворозуміння. В радянській юридичній доктрині було всебічно обґрунтовано позицію, за якою соціальною силою, що безпосередньо створює право, виступає державна влада в цілому [2, с. 34–35].

Не важко помітити, що в такому вихідному стані при трактуванні поняття правової норми формулюється, по суті, пріоритет державно-владної сили. Єдиним критерієм наявності права і створення правової норми тривалий час визнавалася певна настанова державної влади, що диктується економічними вимогами і класовою боротьбою. Зміст же самої правової норми полягав виключно у примусі. Коли право розглядалося як команда, заборона, обмеження, правовою нормою могли стати, по суті, будь-які накази і свавільні настанови, якщо тільки вони виходять від політичної влади. На сучасному етапі юридична наука відходить від такого розуміння правової норми як такої, що походить виключно від держави. У демократичному суспільстві правова норма приймається державою від імені суспільства (народу), завжди відображає волю певної соціальної групи чи всього населення держави, закріплює її та охороняє. Зокрема, правовими вважаються норми, які: а) склалися історично у вигляді звичаїв, традицій, прецедентів і визнані державою як такі, що відповідають загальнолюдським ідеалам; б) виходять безпосередньо від суспільства (народу), відображають волю спільноти та є результатом референдуму; в) прийняті уповноваженими органами держави у межах правотворчого (законотворчого) процесу; г) вміщені у договорах, укладених між колективними суб'єктами відповідно до чинного законодавства та принципів і норм міжнародного права [3, с. 366–368].

В юридичній літературі при визначенні поняття правової норми значною частиною дослідників відмічаються такі її ознаки, як «встановлюються чи санкціонуються державою», «визнаються», «гарантуються» або «охороняються» державою тощо.

У сучасних умовах усе більшого поширення набуває юридично-гносеологічний підхід, який дозволяє виявити відмінності і співвідношення об'єктивного за своєю природою процесу формування права і суб'єктивного (владно-вольового) процесу формування закону (актів позитивного права) і проаналізувати позитивацію права як творчий процес нормативної конкретизації правового принципу формальної рівності стосовно конкретних сфер і відносин правової регуляції [4, с. 64]. З таким підходом, який, по суті, розвиває природно-правову доктрину, пов'язується питання про наявність у права специфічних властивостей, що не залежать від примусової сили держави.

Право — це система норм або правил поведінки, що мають загальнообов'язковий характер. Загальнообов'язковість означає, що всі члени суспільства неодмінно виконують вимоги, які містяться в нормах права. Загальнообов'язковість норми права виникає разом з нею [5, с. 339]. З цього приводу англійський юрист Г. Кельзен зазначав, що «норма пра-

ва являє собою правило поведінки, у відповідності з яким та чи інша особа (особи) повинна діяти у визначеному напрямку, незалежно від того, чи бажає вона себе вести таким чином, чи ні» [6, с. 35].

Норми права, виступаючи як критерій правомірності поведінки, повинні бути формально визначеними, тобто фіксувати права на конкретні дозволені дії, а також обов'язки, заборони і міри відповідальності за порушення правопорядку. Правові норми існують не інакше, як у суворо визначеному, формально закріпленому вигляді в офіційних джерелах права. Уявно сформований законодавцем той чи інший варіант ідеальної поведінки втілюється у природно-мовну конструкцію, точніше, достатньо деталізований виклад відповідних правил забезпечує їх однозначне розуміння і застосування [7, с. 10–17].

Відповідно під формою норм права слід розуміти організацію їх змісту, способи існування, упорядкування, функціонування права. Тому дослідження форми норми права починається з того, яким чином взаємопов'язані ті загальні правила поведінки і владні веління, з яких складається зміст. Приступаючи до вивчення норми права, виявляємо, що вона складається з певних частин, тобто в її структурі виділяються відносно самостійні елементи.

Основи структурного аналізу юридичних норм було закладено ще в минулому столітті. Так, англійський юрист Г. Блекстон виділяв у складі закону чотири частини: по-перше, оголошувальну, в якій визначається, що є справедливим і несправедливим; по-друге, наказову, яка приписує всім спостерігати за справедливим і ухилятися від несправедливого; по-третє, допоміжну, за допомогою якої поновлюються порушені публічні права; і, по-четверте, каральну, що передбачає покарання за публічні злочини [8, с. 169].

Структура правової норми визначається її характером, у зв'язку з чим можуть виникнути норми права, що не мають гіпотези, і норми права, що не мають санкції [9, с. 41].

Правові норми, регулюючи суспільні відносини і направлені до індивіда, авторитетно і вимогливо наказують йому будувати свою поведінку відповідно до їхніх приписів. Іншими словами, правова норма у вигляді своїх структурних елементів — гіпотези, диспозиції і санкції виступає в ролі регулятора відносин між людьми [10, с. 23].

Прихильники погляду на державне забезпечення правових норм переважно дотримуються точки зору про тричленну структуру правової норми. Так, П. О. Недбайло пише, що будь-яка правова норма визначає права і обов'язки або тільки права, або тільки обов'язки учасників суспільних відносин, що нею регулюються, вказує обставини, за яких учасники правовідносин стають носіями конкретних прав і обов'язків, і передбачає наслідки за невиконання її вимог.

У відповідності з цим змістом норма права логічно «розчленовується» на три частини: гіпотезу (що вказує на певні життєві обставини, наявність чи відсутність яких надає можливість реалізувати закріплені

у нормі права та обов'язки), диспозицію (яка вказує на те, якою повинна бути поведінка суб'єктів при настанні умов, передбачених гіпотезою) і санкцію (що передбачає засоби примусового впливу як результат порушення умов диспозиції) [11, с. 35; 12, с. 144].

Якщо санкцію можна вважати атрибутом правової норми, то гіпотезу назвати атрибутом не можна. Гіпотеза правової норми може застосовуватися для переконання громадян. Вона визначає коло учасників суспільних відносин, що регулюються даною нормою, і вказує на ті життєві обставини, за наявності яких виникають у цих учасників права і обов'язки, викладені у диспозиції правової норми. Без зазначення цих обставин норма права не може діяти, вона втрачає своє практичне значення. Отже, гіпотеза правової норми окреслює межі її дії.

Існує думка, що гіпотеза пов'язана з диспозицією більше, ніж диспозиція з санкцією. О. Е. Лейст навіть вважає, що норма права ототожнюється з диспозицією. На нашу думку, диспозиція, взята сама по собі, є висловлюванням, позбавленим сенсу. Немає жодного нормативного припису, зміст якого не виявляв би волю законодавця щодо умов дії даного припису. Отже, гіпотеза є не лише обов'язковою для будь-якого припису, а й є логічно невіддільна від диспозиції і тільки разом з нею утворює норму. Диспозиція без гіпотези, сформульована в дескриптивній формі, це просто фактичне ствердження, позбавлене прескриптивного значення.

Звернувшись до текстуального значення норм права, неважко помітити, що їх конкретне формулювання не завжди містить гіпотезу, яка вказує на обставини, за наявності або відсутності яких реалізується норма; диспозицію — саме правило поведінки, якому повинні слідувати учасники правовідносин; і санкцію — вказівку на несприятливі наслідки у випадку порушення правила поведінки, визначеного нормою. Це дає підстави стверджувати, що для структури правової норми характерною є так звана релятивність, тобто відносність виділення гіпотези, диспозиції і санкції.

Не може викликати сумніву й існування в структурі забороняючої норми диспозиції. Вона виступає в ролі несучої частини її конструкції. Оскільки норма — це передусім загальне правило поведінки в регулюванні суспільних відносинах, вона неодмінно повинна містити і опис цих правил. Інакше регулювання суспільних відносин є неможливим.

Обов'язковим елементом забороняючої норми є і санкція, що вказує на її забезпечення державою. О. Е. Лейст справедливо зазначає, що нерозривний зв'язок держави і права знаходить своє відбиття в санкції правової норми. Саме санкція вказує на ті несприятливі наслідки, які можуть настати для осіб, що порушують вимоги правової норми. Отже, вона є способом захисту правила поведінки, викладеного в диспозиції правової норми, від можливих його порушень. Кожна санкція має примусовий характер [13, с. 28–30]. Аналогічної позиції дотримуються і вітчизняні теоретики права, зазначаючи, що сам сенс категорії «санк-

ція» визначає несумісність позитивного і негативного її аспекту, саме тому, на їх погляд, позиція позитивного аспекту санкцій не безпідставно піддається критиці.

Сьогодні в сучасній юридичній літературі сформувалася концепція позитивних санкцій та позитивної форми відповідальності [14; 3]. Ми, власне, також заперечуємо проти того, що санкції носять виключно охоронний характер, оскільки безпосередньо регулятивна норма права, як вказувалося, структурно складається з трьох елементів (гіпотези, диспозиції і санкції), причому санкції правових норм можуть містити не тільки вказівку на заходи державного примусу, які можуть бути застосовані у випадку, коли диспозиція не реалізується, але й заходи, які стимулюють реалізацію правової норми.

Науковці Н. П. Томашевський та інші визначають місце санкції в структурі правової норми як факультативний елемент [15]. За її відсутності норма забезпечується або санкцією інших норм, або усією системою права. Тобто санкцією, на їхню думку, є не що інше, як інша правова норма, яка є правилом поведінки для органу держави, що здійснює примусові заходи.

При цьому як аргумент наводиться думка, що санкція — це також дії, поведінка людей, органів держави. Тому, якщо норма — це правило поведінки у певному випадку, то санкція — це частина норми, основа самостійної норми, яка починає діяти у випадку порушення першої норми.

Правознавець Б. Т. Базилев, розвиваючи аналогічну позицію, відносить санкцію до елементів структури не всіх норм, а особливого їх різновиду — норм юридичної відповідальності. Вони входять до арсеналу охоронних засобів права, що мають місце в усіх галузях, створюючи в їх рамках більш чи менш розвинені правові інститути. Структурно норма юридичної відповідальності, на його думку, є сполученням гіпотези і санкції [16, с. 33–34; 17, с. 36].

Відомий український науковець С. Л. Лисенков також вважає, що коли йдеться про структуру правової норми, то слід пам'ятати, що мається на увазі логічна структура норми права. Це означає, що всі елементи правової норми (диспозиція, гіпотеза і санкція) можуть фіксуватися не в кожній з них. Однак норма права не може існувати без диспозиції, в якій формулюється певне правило поведінки, заради якого й створюється норма.

У багатьох випадках норми містять вказівку на те, що порушення правил диспозиції або умов гіпотези тягне за собою санкцію, яку слід самому розшукати в законодавстві, в інших нормах, навіть якщо такі посилання відсутні, а лише розуміються [12, с. 144].

Як слушно зазначає М. І. Козюбра, примус внутрішньо не властивий правовій нормі, не є її атрибутом. Можливість цього примусу, що встановлюється державою з метою забезпечення права від порушень, знаходить своє відбиття в санкції правової норми, а не в її диспозиції.

Через це сама по собі диспозиція не може примушувати діяти певним чином, вона може справляти лише переконуючий вплив. Якщо ж та чи інша особа виконує вимоги диспозиції норми права не добровільно, а під впливом примусу, то такий вплив на неї в даному випадку робить не диспозиція правової норми, а її санкція. Тому не можна розглядати диспозицію правової норми ізольовано від її санкції. Це може призвести до ототожнення норм права з іншими соціальними нормами [18, с. 34].

«Заперечення деякими юристами обов'язковості даного елемента відбувається, очевидно, — зазначає Ф. М. Фаткулін, — із вузького розуміння санкції правової норми як засобу примусу. Якщо брати до уваги, що держава здатна забезпечити свої правові приписи різноманітними засобами і «дозування» нею міри таких засобів стосовно окремих норм також є своєрідною санкцією, то цілком логічним буде висновок, що будь-яка норма права має в якості одного з елементів своєї структури санкцію» [19, с. 30].

Ще в 1940 р. було обґрунтовано концепцію тричленної структури норм права, яка є традиційною і поширена до теперішнього часу: «...правова норма, тобто встановлене чи санкціоноване державою правило поведінки людей, не залежно від того, в якій формі вона виражена (закон, звичай або інше правило співжиття), складається з трьох елементів (тобто складових частин). В правовій нормі міститься перш за все вказівка на умову, за якої норма підлягає застосуванню, потім викладення самого правила поведінки і, на кінець, вказівка на наслідки невиконання цього правила» [20, с. 251].

Таким чином, у правовій нормі розрізняються три елементи, або три частини: гіпотеза, диспозиція і санкція. Не може діяти норма, якщо не передбачені ті фактичні обставини, за яких вона підлягає виконанню. Не можна уявити собі норми права без диспозиції, адже остання складає саме правило поведінки. Не може існувати правова норма і без санкції, оскільки саме санкція вказує на ті заходи державного примусу, за допомогою яких охороняється відповідне правило поведінки від порушень. Якщо без диспозиції норма позбавлена смислу, та без санкції — позбавлена сили.

Дотримання норм права забезпечується можливістю застосування заходів примусу за порушення прав чи невиконання обов'язків, передбачених законом. Такі заходи не можуть бути свавільними, їх обов'язково встановлює закон з метою захисту прав і свобод громадян, інтересів суспільства і держави.

Закріплені в нормах приписи щодо примусових заходів за невиконання зобов'язань і з метою захисту прав інших осіб є санкцією правової норми. Санкції можуть передбачати каральні заходи (правообмеження, покладення особливих зобов'язань і т. ін.) або забезпечити поновлення порушеного права (примусове виконання обов'язку), що є типовим для цивільно-правових відносин (наприклад, стягнення боргу, визнання правочину недійсним).

Санкція — поняття багатозначне, збиральне, що виражає всі форми негативного ставлення суспільства до порушників правової норми. І з урахуванням напрямку дослідження даного підрозділу — санкції як частини правової норми — термін «санкція» використовується у значенні заходу юридичної відповідальності. Це владний, примусовий захід, спрямований на усунення несприятливих для особи і суспільства відносин. Враховуючи законодавчо-логічну природу норм права, в структурному плані санкцією є частина закону, що визначає наслідки його порушення, а з точки зору логіки, дія є обов'язковою, якщо утримання від неї тягне покарання (санкцію).

Таким чином, структурні ознаки норм права характеризують її юридичні властивості як встановлені або санкціоновані державою правила поведінки. Узагальнюючи різні точки зору щодо структури правової норми, ми дійшли висновку, що найбільш доцільним є динамічний, функціональний підхід, за яким норма права розглядається як законодавчо-логічна категорія, і її обов'язкова тричленна структура визначається залежно від призначення — регулювати суспільні відносини, встановлювати порядок, якого мають дотримуватися державні органи, громадяни та організації.

Отже, а) розумінням правової норми як загальнообов'язкового правила поведінки, що відображає безпосередньо волю та інтереси суспільства (народу), приймається від його імені чи санкціонується державою, є загальнообов'язковим для виконання усіма суб'єктами права. Правові норми охороняються, забезпечуються державою, що передбачається можливістю застосування державного примусу як заходу охорони цих норм від порушень;

б) логічним взаємозв'язком санкції правової норми з іншими її структурними елементами — гіпотезою і диспозицією, який полягає в тому, що: правова норма не може діяти, якщо не передбачені ті фактичні обставини, за яких вона підлягає виконанню (гіпотеза); диспозиція складає саме правило поведінки; санкція ж вказує на ті міри державного примусу, за допомогою яких охороняється відповідне правило поведінки від порушень;

в) її особливим значенням, яке полягає в тому, що санкція виступає своєрідним атрибутом правової норми, на відміну від інших її структурних частин, без санкції правова норма позбавлена сили. Саме санкція вказує на її забезпеченість з боку держави.

Л і т е р а т у р а

1. Лазарев В. В. Запрет и дозволение как технико-юридические способы формулирования правовой нормы / В. В. Лазарев // Проблемы юридической техники : сб. ст. / под ред. В. М. Баранова. — Н. Новгород, 2000. — С. 402—414.
2. Правотворчество в СССР / под ред. А. В. Мицкевича. — М. : Юрид. лит., 1974. — 319 с.

3. Теорія держави і права. Академічний курс : підручник / за ред. О. В. Зайчука, Н. М. Оніщенко. — К. : Юрінком Інтер, 2006. — 688 с.
4. Нерсисянц В. С. Філософія права / В. С. Нерсисянц. — М. : Норма, 1997. — 647 с.
5. Марченко М. Н. Проблемы теории государства и права : учебник / М. Н. Марченко. — М. : Проспект, 2001. — 760 с.
6. Kelsen H. General Theory of Law and State / H. Kelsen. — L., 1961. — 35 p.
7. Губаева Т. В. Словесность в юриспруденции : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.01 / Т. В. Губаева. — М. : Акад. упр. МВД РФ, 1997. — 29 с.
8. Бабаев В. К. Советское право как логическая система / В. К. Бабаев. — М. : РИО МВД СССР, 1978. — 209 с.
9. Заморська Л. І. Відносно визначені норми права: поняття, структура, функції: [монографія] / Л. І. Заморська ; Нац. ун-т «Одес. юрид. акад.». — Чернівці : Технодрук, 2010. — 167 с.
10. Козаченко И. Я. Санкции за преступления против жизни и здоровья. Обусловленность, структура, функции, виды / И. Я. Козаченко. — Томск : Изд-во Томс. ун-та, 1987. — 232 с.
11. Недбайло П. Е. Применение советских правовых норм / П. Е. Недбайло. — М. : Госюриздат, 1960. — 511 с.
12. Лисенков С. Л. Загальна теорія держави і права : навч. посіб. / С. Л. Лисенков. — К. : Юрисконсульт, 2005. — 355 с.
13. Лейст О. Э. Санкции в советском праве / О. Э. Лейст. — М. : Госюриздат, 1962. — 238 с.
14. Теория государства и права : курс лекций / под ред. Н. И. Матузова и А. В. Малько. — М. : Юрист, 1997. — 672 с.
15. Томашевский Н. П. О структуре правовой нормы и классификации её элементов / Н. П. Томашевский // Вопросы общей теории советского права : сб. ст. / под ред. С. Н. Братуся. — М. : Госюриздат, 1960. — 406 с.
16. Базылев Б. Т. Сущность в советском праве / Б. Т. Базылев // Правоведение. — 1976. — № 15. — С. 32–40.
17. Базылев Б. Т. Юридическая ответственность (теоретические вопросы) / Б. Т. Базылев. — Красноярск : Изд-во Краснояр. ун-та, 1985. — 118 с.
18. Козюбра М. І. Переконавання і примус в радянському праві / М. І. Козюбра. — К. : Наук. думка, 1970. — 152 с.
19. Фаткулин Ф. Н. Некоторые вопросы советского права на современном этапе / Ф. Н. Фаткулин // Вопросы государства и права в свете решений XXII съезда КПСС : сборник. — Казань, 1962. — С. 20–34.
20. Глинська Н. В. Обґрунтування рішень у кримінальному процесі : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09 / Н. В. Глинська. — Х., 2003. — 20 с.

А н о т а ц і я

Заморська Л. І. Нормативний підхід до аналізу правових санкцій: теоретичний зміст. — Стаття.

У статті висвітлено проблемні аспекти розуміння поняття «санкція» як структурного елемента правової норми та визначено нормативну основу її взаємодії з іншими елементами в структурі правової норми (гіпотезою та диспозицією). Зроблено також висновок, що особливим значенням санкції є те, що вона виступає своєрідним атрибутом правової норми, на відміну від інших її структурних частин, без санкції правова норма позбавлена сили.

Ключові слова: норма права, нормативність права, санкція правової норми, структура норми права.

А н н о т а ц и я

Заморская Л. И. Нормативный подход к анализу правовых санкций: теоретическое содержание. — Статья.

В статье отражены проблемные аспекты понимания понятия «санкция» как структурного элемента правовой нормы и определена нормативная основа ее взаимодействия с другими элементами в структуре правовой нормы (гипотезой и диспозицией). Сделан также вывод, что особенным значением санкции является то, что она выступает своеобразным атрибутом правовой нормы, в отличие от других ее структурных частей, без санкции правовая норма лишена силы.

Ключевые слова: норма права, нормативность права, санкция правовой нормы, структура нормы права.

S u m m a r y

Zamorska L. I. Normative approach to the analysis of legal sanctions: theoretical maintenance. — Article.

In the article the problem aspects of understanding of the concept «sanctions» are reflected as a structural element of legal norm and normative basis of its co-operating with other elements in the structure of legal norm (by hypothesis and disposition). Drawn conclusion, that the special value of sanction is that it comes forward as an original attribute of the legal norm, unlike other its structural parts, without sanction the legal norm is deprived its force.

Keywords: a norm is right, normativeness right, approval of legal norm, the norm structure.